

LA TRADUCCIÓ EN LA NARRATIVA DE RAMON FOLCH I CAMARASA

PRELIMINARS

Ramon Folch i Camarasa és dels escriptors catalans contemporanis més prolífics, no gaire lluny d'un Pla o d'un Pedrolo. El que singularitza la seva obra de la d'altres grafòmans és que ha «manllevat» uns quants milers de pàgines i les ha reescrites de bell nou. Les xifres resulten prou eloqüents: vora un centenar de títols propis, entre narrativa, teatre, assaig, poesia i guions infantils, vora cent cinquanta traduccions al català i més de dues-centes al castellà. Tal com reclamava Manuel de Montoliu ara fa cent anys, «l'anar alternant la producció original ab el treball de traducció» ha estat, si no «un deure sagrat» (Montoliu 1908: 573), una constant de la tradició literària catalana. En aquest sentit, el cas de Folch i Camarasa no difereix gaire dels de Carner, Riba, Jordana, Sagarra, Oliver, Pedrolo, Capmany o Formosa: una llarga rècula d'escriptors-traductors, segons la fórmula fusteriana (Fuster 1988: 310) (força més restringida, val a dir-ho, si la feminitzem). Tots, per circumstàncies diverses, van lliurar-se a la traducció en cos i ànima, d'una manera que depassa l'estricta exigència professional i frega, més aviat, la dedicació vocacional. Tanmateix, explícitament a penes van deixar-ne rastre, d'aquesta llarga brega amb les paraules alienes, en la seva obra de creació. Ramon Folch i Camarasa, en canvi, l'ha convertida en un motiu recurrent de les seves novel·les i contes.

En efecte, en una part significativa de les seves ficcions, hi apareixen homes de lletres —escriptors, correctors, traductors...— retratats en la seva existència quotidiana. Per exemple, en les novel·les *El naufrag feliç* (1959), *La visita* (1965), *El no* (1967), *Les meves nits en blanc* (1972), *Quan el terror truca a la porta* (1977) o *Sala de miralls* (1982). D'altra banda, en gairebé totes, amb major o menor protagonisme, hi aflora la figura d'un pare intel·lectual notori que, sovint, marca el rumb de la família i, específicament, el dels fills amb velleïtats especulatives o artístiques: als títols anteriors, caldria afegir-hi, doncs, *L'alegre festa* (1965) o *Testa de vell en bronze* (1997). Per consegüent, la identificació dels personatges ficticis amb l'escriptor mateix, Ramon Folch i Camarasa, i la

seva família (sobretot, amb el perfil del pare, Josep M. Folch i Torres) resulta molt temptadora, malgrat que la teoria literària no s'ha cansat d'advertir-nos de la insensatesa i els perills d'aquesta mena d'associacions.

De fet, tant la crítica com l'autor mateix l'han subscripta, la relació, sense gaires escrúpols. En un esplèndid article de l'any 1968, Domènec Guansé ja asseverava que Folch i Camarasa «És el novel·lista, el poeta de la llar», per la qual cosa es preguntava tot seguit: «¿És, doncs, sorprenent que la seva obra mestra sigui *La visita*, una autobiografia novel·lada, amb la seva llar com a escenari?» (Guansé 1968: 44). També Joan Triadú va observar que en la personalitat del narrador «s'endevina sense dificultats l'autor de la novel·la» (Triadú 1982: 143). En una entrevista publicada a propòsit de la concessió del premi Sant Jordi, Josep Faulí comentava «en aquest pis tot recorda *La visita*», i Folch i Camarasa responia, burleta: «Aquesta paret escrostonada (...) no la farem adobar mai, perquè també surt a la novel·la» (Faulí 1966: 52). Més enllà de la broma, l'escriptor ha repetit en diversos llocs que «Per manca d'imaginació, segurament, em cal 'copiar' del model viu, i encara que em proposi desfigurar-lo per decència i fins i tot per prudència, el model real se m'imposa i em trobo incapaç de deformar una realitat que és infinitament més artística que no ho seria el meu art d'inventor d'històries i personatges» (Folch i Camarasa 1991: 96-97). De manera que, segons que afirmava en d'altres entrevistes, «La meva obra respira (...) la meva manera de viure i (...) d'entendre la vida» (Torres 1973: 181) o, altrament dit, «a cada novel·la, sortien els meus fills, la dona, els gossos, jo mateix...» (Nadal 1997: 66). És a dir, hi sortia sovint el personatge d'un escriptor-traductor, en diverses èpoques i circumstàncies, la reconstrucció de les quals, talment com si es tractés d'un trencaclosques, ens proporciona una fotografia plausible de la carrera de Ramon Folch i Camarasa (amb el benentès que «els miralls no són les coses, els miralls, poc o molt, deformen, modifiquen, canvien els eixos i les perspectives, atansen o allunyen, entelen o revelen els detalls» (Folch i Camarasa 1982: 189-190)). Aquí en resseguim tan sols les petges de la faceta de traductor.

ORÍGENS

Nascut el 1926 a Barcelona, al penúltim dels deu fills de la família Folch i Torres-Camarasa, la guerra el va enxampar quan encara era un nen i estudiava als Escolapis del carrer de Diputació. Com va testimoniar Gabriel Ferrater, «De moment / no em va fer gaire efecte» (Ferrater 1979: 15), i durant més de dos anys va gaudir d'un interludi festiu a Plegamans, a la torre on estiuiejaven, torbat, al final, per la pèrdua d'un germà al front. La tornada a Barcelona, a l'escola franquista, el va fer madurar de cop. S'hi afegia que a casa passaven més aviat misèria, atès que el pare, que havia gaudit d'una popularitat enorme, aleshores es veia reclòs al pis de l'Eixample fent feines de pura subsistència.

Així i tot, de 1945 a 1950 va cursar la carrera de dret, sense vocació. Entremig, després d'un nou contratemps econòmic i vital del pare, havia començat a treballar per a l'editorial de Josep Janés, corregint proves. Acabada la carrera, va entrar-hi fix. A *La visita* narra com va esdevenir-hi casualment traductor (Janés és transformat aquí en un tal Sirvent):

Sí, cabalment llavors vaig fer la meua primera traducció, per a en Sirvent, d'una manera accidental: jo havia confiat la traducció d'un petit llibre exquisit a una persona que es revelà totalment inepta quan la traducció era llesta, i em semblà que jo havia de fer-hi alguna cosa, de manera que me la vaig emportar a casa, sense ni dir-ho, per corregir-la, i aviat vaig veure que valia més traduir-la de cap i de nou. I així vaig descobrir el plaer de traduir un bon llibre: tancat en el despatx del pare, assegut a la seva taula, mentre ell llegia, distretament, en una butaca del racó. Fumant, prenent cafè, jo, mentre lluitava per engendrar l'equivalent català d'aquella petita obra mestra (Folch i Camarasa 1965: 95-96).

A *El no*, novella que relata algunes de les experiències d'estudiant, evoca els seus inicis de traductor d'una manera similar. A l'editorial del filantrop Janés, Folch i Camarasa, a part de reescriure-hi en castellà in comptables llibres, va «seleccionar les obres a traduir, escollir i controlar els traductors, i mantenir-se al corrent de les novetats estrangeres» (Folch i Camarasa 1967: 66). A mig camí, per tant, entre la redacció i la direcció literària. De tota manera, l'experiència de transvasar textos d'una llengua a una altra va resultar tan engrescadora que de seguida «vaig demanar a en Sirvent per retirar-me a casa, vaig renunciar a la col·locació, al sou fix, i vaig començar a traduir a tota jornada, sense moure'm del despatx de casa, plàcidament» (Folch i Camarasa 1965: 96).

Poques pistes ens ofereix l'escriptor del seu aprenentatge de llengües, potser perquè, bàsicament, va aplicar-s'hi d'una manera força autodidacta. A *La visita* ens parla, de passada, d'«el segon any de carrera, quan vam començar a fer anglès en uns cursets de la Universitat» (Folch i Camarasa 1965: 96). I a *El naufrag feliç* ens assabenta dels seus coneixements d'alemany, après si us plau per força, durant la segona guerra mundial, a l'escola prohitleriana: «D'alemany no en sabia més que els quatre borralls del batxillerat» (Folch i Camarasa 1959: 27), suficients, en qualsevol cas, per a enfrontar-s'hi superficialment, com revelava a *El no*: «—¿Tu saps alemany? —l'havia interromput en Serra. —Per llegir-lo, prou» (Folch i Camarasa 1967: 66). També havia estudiat, mentre cursava el batxillerat, el castellà i el francès, la llengua franca d'aleshores, que el pare dominava però que mai no va tenir temps d'ensenyar als fills. Així mateix, tot sol va desentranyar els misteris de l'italià i del català. En aquesta combinació, de sis llengües, va procedir com a torsimany, per bé que sobretot va traduir de l'anglès i del francès.

Al castellà, durant la dècada dels cinquanta, mentre la censura perseguia obstinadament les versions al català, va traduir-hi tota mena de productes, sense deixar-ne constància per raons polítiques. Va signar-los amb pseudònims

variats, com Ramón Hernández o Ramón Sangenis, «perquè no volia vincular el meu nom a la llengua imposada» (Folch i Camarasa 1998: 65) i, també, perquè considerava que obeïen tan sols a una necessitat pecuniària. Va traduir a contracor, i encara ara eludeix fer memòria d'uns treballs volgudament perduts. Cap rastre tampoc no ens en brinda en la producció narrativa. Som davant un nou cas d'escriptor que assassina una part substancial de la seva obra. Tanmateix, resseguint el catàleg de Josep Janés (Hurtley 1992: 246-303), hem pogut esbrinar que va traslladar-hi alguna de les grans apostes de la casa: el teatre de Somerset Maugham, diversos títols de Maurois o alguns premis Goncourt i Pulitzer de novel·la. Igualment, va col·laborar força a l'editorial barcelonina Fama, de bracet de l'amic Josep M. Espinàs, amb més traduccions —Petrarca, Manzoni o Ivan Goncharov— i amb treballs literaris ben heterogenis i incògnits, com pròlegs al *Quixot* o a *L'illa del tresor*.

MODUS OPERANDI

En encetar la dècada dels seixanta, el món editorial català va experimentar un canvi prodigiós: les traduccions deixaven de ser vedades pel fet de ser traduccions. A partir d'aleshores «només» havien de passar el control ideològic habitual. Després d'haver traslladat un gavadal de títols, Folch i Camarasa va donar-se a conèixer, en aquesta nova faceta, el 1959, amb la versió d'un llibre que sotragava tot Europa: el *Diari* d'Anna Frank. El 1962 va catalanitzar *La història d'una monja*, de Kathryn Hulme i, el 1963, cinc títols: *Tartari de Tarascó* de Daudet, *Un món feliç* de Huxley, *Climes* d'André Maurois, un manual de *Com explicar contes* i un estudi de la UNESCO sobre l'*Ús de les llengües vernacles en l'ensenyament*. S'havia convertit, ja, en un traductor professional, capaç d'enfrontar-se a textos de procedències i característiques diverses, de treballar amb rigor i de complir escrupolosament els terminis. En els anys següents el nombre de versions publicades —d'assaig i novel·la, principalment— va mantenir-se en unes xifres fabuloses, a recer de les oscil·lacions del mercat: el 1964, 14 títols; el 1965, 24; el 1966, 19; el 1967, 17; el 1968, 15. Cal tenir en compte, encara, que aquests són els anys en què va prodigar-se més com a narrador: el 1965, per exemple, va editar *La visita*, *L'alegre festa* i *Tota aquesta gent*.

Tanta producció exigia un ritme de treball frenètic. Jornades laborals interminables, ben bé de sol a sol, com explicava a *Quan el terror truca a la porta*: «Els dies eren llargs, llavors, i jo podia començar el meu jornal de traductor —i d'escriptor a estones— de bona matinada, com m'agradava i m'ha agradat sempre de fer-ho, amb les primeres clarors del sol ixent que entraven per l'ample finestral del meu estudi, quan tothom encara dormia». També precisava el moment de posar punt final a la tasca: «perquè m'hi posava tan d'hora, els matins, ara a les tardes podia plagar cap a les set, i no com a l'hivern, que em to-

cava trescar a la màquina d'escriure fins ben tocades les nou, si volia acabar el jornal que m'havia fixat» (Folch i Camarasa 1977: 16-17). Fet i fet, «nou, deu hores cada dia» (Folch i Camarasa 1965: 254). El que comptava, naturalment, no eren les hores, sinó les pàgines enllestides: «(...) els llibres d'altres, anglesos, francesos, italians, que jo traduïa a la velocitat de trenta, quaranta i fins i tot cinquanta holandesos al dia» (Folch i Camarasa 1965: 81). De tant en tant, si la intenció d'una llar amb sis fills ho permetia, treballava amb la cooperació de la muller, Montserrat Pons i Dedeu, que coneix bé la llengua anglesa: «ara l'Adela escrivia a màquina i jo li dictava, i així avançàvem més feina», exposava a *La visita* (Folch i Camarasa 1965: 160).

És evident que Folch i Camarasa traduïa per necessitat, pels diners. També ho és, de tota manera, que hauria pogut guanyar-se la vida més còmodament; amb el periodisme (en castellà), per exemple. Tantes hores de tresca continuada, durant tants anys, reclama una bona dosi de gaudi i, al capdavall, de vocació. L'escriptor professional amb què havia volgut convertir-se en plena postguerra, com abans de la conflagració ho havia estat el seu pare, sabia que, traduint, també feia país. I, de passada, seguint la imatge de Xavier Benguerel, feia «bona lletra» (Benguerel 1974: 27), esmolava les armes de l'escriptura. Per això, a *La visita* es referia a «la noble i ensinistradora tasca de traductor» (Folch i Camarasa 1965: 224). Res no hi feia que topés «sovint» amb «llibres que no m'interessen o m'irriten» (Folch i Camarasa 1965: 254). Encara hi pesaven menys, en el balanç de conjunt, les dificultats intrínseques de la traducció, com «quan topaves amb aquelles expressions que entenes perfectament però que no sàbies com expressar en català» (Folch i Camarasa 1965: 197); o, fins i tot, les aptituds personals: «les descripcions em pesaven, però els diàlegs em sortien lleugers, naturals, com arrencats de la mateixa vida, que diuen» (Folch i Camarasa 1965: 182). Cada nou paràgraf, cada nou capítol, cada nou llibre experimentava la sensació d'un flamant engendrament: «m'havia convertit en una llevadora literària, que ajudava a venir al món els fills dels altres» (Folch i Camarasa 1965: 97). Una bella metàfora de la traducció.

MODUS VIVENDI

En aquest període, fins a les acaballes de la dècada dels seixanta, els anys de Folch i Camarasa eren mig partits entre el pis de Barcelona i la casa de Plegamans. A *La visita* també ens ofería un retrat del despatx barceloní, que havia estat del seu pare. De primer, de la taula de treball del traductor: «el llum de sobretaula encès, el paper amb les còpies a màquina, el llibre obert davant, en un faristol, els diccionaris amuntegats a l'esquerra i el paper blanc a la dreta» (Folch i Camarasa 1965: 9). Després, de la biblioteca: «feta dels llibres que ja tenia el pare, més els pocs que jo havia comprat, més una gran massa dels que

havia publicat i publicava en Sirvent, i que jo incorporava automàticament» (Folch i Camarasa 1965: 114).

Diverses novel·les d'aquest període deixen entreveure el canvi de costums que la societat una mica més pròspera imposava, passades les estretors de la primera postguerra, la del racionament i l'estraperlo. Ara els amics, veïns i coneguts maldaven per comprar una nevera, un televisor i un cotxe, en una espècie de cursa per ser els primers. Folch i Camarasa s'hi revoltava, contra aquestes coercions socials, i advocava per una existència senzilla, basada en alguns valors essencials, amb la consciència, això sí, que anava a contracorrent, que imposava a la família el seu model de vida: «trontollant sempre, angoixadament monòtona, una vida on les coses no es tornaven a lloc, on no s'adobaven les persianes trencades, on una bombeta fosa no era substituïda i on el fet de no substituir-la podia produir un malestar profund, capaç de destruir la felicitat, però no d'incloure a comprar la bombeta que mancava, una vida constantment provisional, definitivament en desequilibri: que era la meva, la nostra» (Folch i Camarasa 1965: 121-122). Una vida reclosa, d'altra banda, consagrada a la feina diària: «no fèiem vida social, ni artística, ni intel·lectual» (Folch i Camarasa 1965: 142).

Devia ser l'única manera que sortissin els números, a final de mes. Després d'haver publicat un centenar de versions en poc més d'una dècada, i quan la demanda editorial d'obres traduïdes tocava fons, a *Les meves nits en blanc*, de 1972, referia com havia tingut la pensada de presentar-se a unes oposicions per a traductor a l'Organització Mundial de la Salut, a Ginebra, com a funcionari internacional. Va empènyer-l'hi una certa fatiga («ara treballa menys hores que anys endarrera. I és segur que cada vegada rendiré menys») (Folch i Camarasa 1972: 190-191) i, per damunt de tot, la incertesa i els sobreesforços que comporten les feines a preu fet: «ells et paguen les despeses d'instal·lació. I beques per als estudis dels fills. I subsidi familiar. I cada dos anys un viatge pagat al país d'origen, per les vacances. I el retir als seixanta, amb totes les assegurances socials que vulguis» (Folch i Camarasa 1972: 180).

A Ginebra, va passar-hi tretze anys, de 1973 a 1986, com a traductor fix, girant textos administratius —i, de vegades, mèdics— de l'anglès —i, de vegades, del francès— a l'espanyol. Va evocar amb nitidesa l'experiència «d'esclavatge i de privilegi» (Folch i Camarasa 1982: 148) en la novel·la *Sala de miralls*, premi Ramon Llull 1982. Les instal·lacions eren confortables, ben proveïdes del material necessari per a treballar: «El meu despatx (...) és un despatx exactament igual al miler llarg que en compta la gàbia (...) amb els complements necessaris per a la meua feina: dictàfon, diccionaris, tissors, grapadora, perforadora, goma d'enganxar, goma d'esborrar, llàpissos i bolígraf, regle, màquina d'escriure elèctrica, taula amb calaixos dotats de pany, prestatges i arxivadors» (Folch i Camarasa 1982: 64). Folch i Camarasa, després d'haver demostrat que era un «modèlic funcionari», podia fer-hi les vuit hores tal com li abellia: «(...) començar la feina a un quart de vuit del matí i sortir-ne a tres quarts de quatre (...); substituir

la 'pausa cafè' i la tertúlia de les deu del matí per una passejada de vint minuts (...); pujar a la cantina, que obre a dos quarts de dotze, a dos quarts de dotze menys cinc, per dinar en vint-i-cinc minuts escassos» (Folch i Camarasa 1982: 9-10). La feina resultava rutinària, monòtona: simplement, un dia rere un altre, «un feix de paper en anglès, que cal convertir en un feix de paper en castellà aproximat» (Folch i Camarasa 1982: 145). Més que més en el seu cas, que manipulava una llengua que tenia per forastera i que no li oferia, per tant, l'incen-tiu del perfeccionament, del progrés de les seves pròpies capacitats expressives: «per a mi traduir al castellà és constantment un exercici de 'com si', una nova activitat esquizofrènica, un nou desdoblament de personalitat, deixant de banda la personal aprensió que m'ha de fer per força una llengua que sovint ens ha estat imposada i que amenaça la meva» (Folch i Camarasa 1982: 149). Finalment, cobrava d'una manera regular i generosa per l'ocupació que havia triat, però treballant, un altre cop, «amb el cul llogat», «una mica com si m'hagués venut la primogenitura per un plat de lleties d'or» (Folch i Camarasa 1982: 62).

Per això, perquè les conviccions personals prevalien damunt els diners, i «per no perdre la ploma» (Lladó 2004: 217), va continuar traduint per a diverses editorials catalanes, a un ritme més còmode, naturalment: una mitjana, gairebé, d'un parell de traduccions l'any.

FINAL

Ja oficialment jubilat, Ramon Folch i Camarasa no ha deixat mai d'«escriure a màquina (...) i en català la mateixa cosa que un altre home, qui sap on o quan, ha escrit abans en italià, en anglès o en francès» (Folch i Camarasa 1972: 44): els darrers deu anys ha donat a conèixer onze versions més. En canvi, l'última novel·la publicada, *Testa de vell en bronze* (un altre homenatge encobert al pare), data de 1997. Podem conjecturar que, a l'últim, ha vist sado-llada «la dèria d'escriure'm a mi mateix»? (Folch i Camarasa 1972: 40). O, tal vegada, escriptor i traductor s'han confós definitivament i el segon dona veu al primer? Al cap i a la fi, sempre ha sostingut que «el traductor ideal —de literatura, s'entén— hauria de ser, per definició, literat si no escriptor» (Folch i Camarasa 1998: 40). L'escriptura va dur Folch i Camarasa a la traducció. La traducció ha protagonitzat algunes de les seves ficcions més reexides i, de segur, les ha caracteritzades: «Si un superexpert fos condemnat a cadena perpètua i no sabés què fer durant els vint anys de reclusió podria estudiar les traduccions de Folch i Camarasa per saber què estava traduint al mateix temps que escrivia tal o tal novel·la. Estic convençut que hi trobaria una certa influència», afirmava, bromista, en una entrevista recent. I ens en brindava alguns exemple concrets, com el de la confecció de *Fi de setmana damunt l'herba*: «Aquest llibre el vaig fer després de traduir Faulkner. I em sembla que s'hi

coneix des del punt de vista estilístic, perquè el meu estil planer es va transformar per l'acció gairebé obsessiva de la complicació falkneriana, de la seva borratxera de mots» (Lladó 2004: 218-219). Una prova més dels lligams indisso- ciables entre l'obra original i l'obra traduïda d'un veritable homenot de les lletres catalanes, que ha assolit la fita de plasmar un món i un estil propis.

MONTSERRAT BACARDÍ
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BENGUEREL 1974: Xavier Benguerel, *Relacions*, Barcelona, Selecta.
- FAULÍ 1966: Josep Faulí, «L'escriptor de 1965: Ramon Folch i Camarasa», *Serra d'Or*, VIII, 1 (gener 1966), 51-53.
- FERRATER 1979: Gabriel Ferrater, *Les dones i els dies*, Barcelona, Edicions 62.
- FOLCH I CAMARASA 1959: Ramon Folch i Camarasa, *El naufrag felix*, Barcelona, Albertí.
- FOLCH I CAMARASA 1965: Ramon Folch i Camarasa, *La visita*, Barcelona, Selecta.
- FOLCH I CAMARASA 1967: Ramon Folch i Camarasa, *El no*, Barcelona, Club Editor.
- FOLCH I CAMARASA 1972: Ramon Folch i Camarasa, *Les meves nits en blanc*, Barcelona, Club Editor.
- FOLCH I CAMARASA 1977: Ramon Folch i Camarasa, *Quan el terror truca a la porta*, Barcelona, Club Editor.
- FOLCH I CAMARASA 1982: Ramon Folch i Camarasa, *Sala de miralls*, Barcelona, Planeta.
- FOLCH I CAMARASA 1991: Ramon Folch i Camarasa, *Manual del perfecte escriptor mediocre*, Barcelona, La Campana.
- FOLCH I CAMARASA 1998: Ramon Folch i Camarasa, «Cent anys de traducció al català», *Llengua Nacional*, 22 (març 1998), 40.
- FUSTER 1988: Joan Fuster, *Literatura catalana contemporània*, 8a ed., Barcelona, Curial.
- GUANSÉ 1968: Domènec Guansé, «Ramon Folch i Camarasa, l'escriptor i la seva obra», *Serra d'Or*, 107 (agost 1968), 44-45.
- HURTLEY 1992: Jacqueline A. Hurtley, *José Janés: editor de literatura inglesa*, Barcelona, PPU.
- LLADÓ 2004: Ramon Lladó, «Sobre literatura i sobre traduccions. Entrevista amb Ramon Folch i Camarasa», *Quaderns. Revista de Traducció*, 11, 215-222.
- MONTOLIU 1908: Manuel de Montoliu, «Moviment assimilista de la literatura catalana en els temps moderns. Conveniència de que's fassin moltes traduccions i esment ab que cal fer-les», a *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, Estampa d'En Joaquim Horta, 1908. [Reeditat, en edició facsímil, a Barcelona, Vicens Vives, 1985, i Montserrat BACARDÍ; Joan FONTCUBERTA I GEL, Francesc PARCERISAS, (ed.), *Cent anys de traducció al català (1891-1990)*. *Antologia*, Vic, Eumo, 1998.]
- NADAL 1997: Marta Nadal, «Ramon Folch i Camarasa, amb humor i ironia», *Serra d'Or*, 448 (abril 1997), 63-68.
- TORRES 1973: Estanislau Torres, *Els escriptors catalans parlen*, Barcelona, Nova Terra.
- TRIADÚ 1982: Joan Triadú, *La novel·la catalana de postguerra*, Barcelona, Edicions 62.